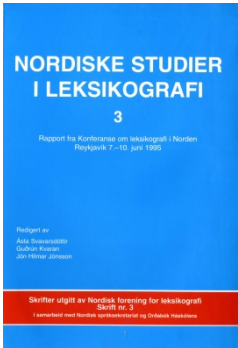

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Stýft og hvatt - beteckningar for öronmärken på får och deras lexikografiska relevans	
Forfatter:	Anna Helga Hannesdóttir	
Kilde:	Nordiske Studier i Leksikografi 3, 1995, s. 11-17 Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Reykjavík 7.-10. juni 1995	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Anna Helga Hannesdóttir

Stýft og hvatt — beteckningar för öronmärken på får och deras lexikografiska relevans

In Iceland, the ownership of all sheep is indicated by a system of marks cut in the ears of the sheep. The names of these marks can be regarded as a closed lexical subsystem in the Icelandic language, a subsystem defined by its clearcut relations to phenomena in the "real world" rather than by purely linguistic features. In the present paper, the morphology of this lexical subgroup is described. Furthermore, the lexicographic relevance of subsystems established on encyclopedic grounds, primarily, is discussed with respect to the role such subsystems play in dictionaries of ordinary language.

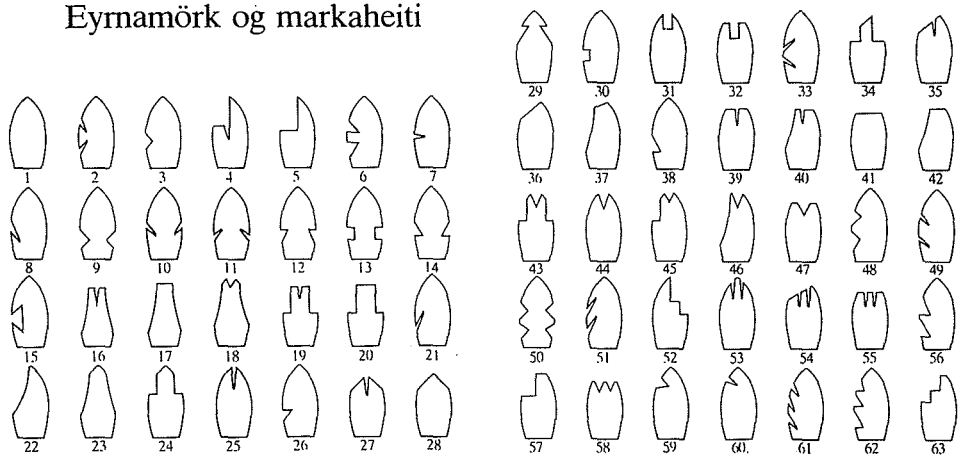
I ett språks ordförråd kan en mängd lexikaliska delsystem urskiljas. I en dimension kan det sägas vara de ingående enheternas språkliga egenskaper som ligger till grund för delsystemets avgränsning. Andra subgrupper uppkommer snarare genom en kombination av konventionaliserade användningskriterier och språkliga faktorer som återspeglas i enheternas stilistiska och pragmatiska egenskaper. Vidare finns det lexikaliska delsystem som bestäms av att de ingående enheternas referenter bildar ett system oberoende av språket, där det sålunda inte kan sägas vara språkliga kriterier över huvud taget som ligger till grund för systemets avgränsning. Sådana lexikaliska undergrupper kan till exempel utgöras av taxonomiska system, teknisk terminologi, vokabulärer som är begränsade till bestämda situationer eller användningsområden samt namn och namnliknande uttryck i allmänhet. Den senare typen av lexikaliska delsystem kan således sägas vara encyklopediskt bestämda, och de ställer lexikografen inför ett avgörande hur stort utrymme som skall beredas åt den encyklopediska informationen i en ordbok som i första hand behandlar ordförrådets språkliga aspekter. Avgörandet om huruvida den aktuella undergruppen över huvud taget skall tas med i ordboken kan bero på faktorer som områdets relevans för den allmänne språkbrukaren, om det är klart avgränsat eller inte, om det är slutet eller öppet, de enskilda enheternas frekvens etc. Och om delsystemet inkluderas i ordboken — skall då dessa enheter relateras inbördes till varandra och till det överordnade systemet eller inte, och om inte, hur skall de då behandlas?

I det följande behandlas en ordkategori som kan sägas vara encyklopediskt bestämd snarare än språkligt och som nog får betraktas som tämligen perifer i den isländska språkgemenskapens lexikon idag. Denna kategori kan närmast betecknas som ett spontant uppkommet etnosemantiskt fält som efterhand mera fått funktionen av ett slutet terminologiskt system. Kategorin innehåller de språkliga uttryck som används för att beteckna de märken som skärs in i lammets öron för att markera dess ägare. Jag beskriver i första hand det lexikaliska system som de enskilda benämningarna tillsammans utgör och försöker belysa några urskiljbara kategoriers formella och semantiska egenheter. Vidare berör jag dels hur denna ordgrupp behandlas i *Íslensk orðabók*, dels vilken lexikografisk relevans denna och liknande undergrupper kan sägas ha.

Bruket att öronmärka får antas ha varit väl etablerat i Norge redan före vikingatiden, och det lär ha överförts därifrån till atlantöarna i samband med att dessa bebygg-

des. Även benämningarna på märkena har följt med från Norge, inte bara till Island utan också till Färöarna, där det redan i Seyðabrævið (1298) anges att ägarförhållandena regleras med märkning, samt till Orkney och Shetland. Liknande benämningar återfinns i viss utsträckning också på Gotland. Vissa kontrastiva studier av märkenas utseende och benämningar i de olika områdena har genomförts, t.ex. av Kristian Østberg (1927) och Judith Chrystal (1984). Chrystal, som främst har undersökt den gotländska märkestraditionen, slår fast att benämningarna på atlantöarna och Gotland till stor del härstammar från samma märkestradition (1984:5).

Eynamörk og markaheiti

1 Alheitt	22 Hálfraf	43 Sýlhamrað*
2 Andfjaðrað	23 Heilgeirað	44 Sýlt
3 Biti	24 Heilhamrað	45 Sýlt í blaðstýft*
4 Blaðrifað*	25 Heilrifað	46 Sýlt í hálfraf
5 Blaðstýft	26 Hófbiti	47 Sýlt í stúf*
6 Boðbílur*	27 Hvatrifað	48 Tvíbitað
7 Bragð	28 Hvatt	49 Tvífjaðrað
8 Fjöður	29 Laufað*	50 Tvígagnbitað*
9 Gagnbitað	30 Lögg	51 Tvíhangfjaðrað
10 Gagnfjaðrað	31 Miðhlutað	52 Tvínúmið*
11 Gagnhangfjaðrað	32 Miðhlutað í stúf	53 Tvírifað í heilt
12 Gagnhófbitað	33 Oddfjaðrað	54 Tvírifað í sneitt
13 Gagnlaggað*	34 Sneiðhamrað*	55 Tvírifað í stúf
14 Gagnstigað	35 Sneiðrifað	56 Tvístigað
15 Geirskorið*	36 Sneitt	57 Tvístýft
16 Geirstúfrifað*	37 Sneitt í hálfraf	58 Tvísýlt í stúf*
17 Geirstýft*	38 Stig	59 Vaglbít*
18 Geirsýlt*	39 Stúfrifað	60 Vaglirifað*
19 Hamarrifað*	40 Stúfrifað í hálfraf	61 Þrífjaðrað*
20 Hamrað	41 Stýft	62 Þrístigað*
21 Hangfjöður	42 Stýfthálfraf	63 Þrístýft*

* táknar að unnið skuli gegn notkun þessara marka

Figur 1: Öronmärken och deras benämningar. Ur: *Markaskrá Eyjafjarðarsýslu, Akureyrar, Dalvíkur, Ólafsfjarðar og Siglufjarðar*. 1988

På Island reglerades örönmärkningen redan i Grágás (ca 1250), och än idag lyder den under gällande förordningar. För varje fåravedsdistrikt finns en officiell förteckning över registrerade örönmärkeskombinationer och deras innehavare. I en sådan förteckning — *markaskrá* — finns även en översikt över de enskilda märkenas form och benämning. De äldsta källorna säger ingenting om vare sig själva örönmärkenas form eller deras benämningar, men det förefaller rimligt att anta att det redan då har varit frågan om lexikaliskt slutna system. Som underlag för min undersökning har jag använt mig av *Markaskrá Eyjafjarðarsýslu, Akureyrar, Dalvíkur, Ólafsfjarðar og Sigluffjarðar* (1988). Förteckningen tar upp totalt 63 enskilda märken och deras benämningar, som i just detta distrikt bildar 1416 olika kombinationer. De märken som används i detta distrikt och deras benämningar återfinns här i figur 1. Även *Íslensk orðabók* ger en översikt över örönmärkena fast i en något annorlunda variant (plansch F2, s. 212), och många av benämningarna behandlas också som stickord.

De 63 benämningar som utgör systemet kan i ordbildningshänseende delas in i fyra typer: benämningar i simplexform, sammansättningar, benämningar bildade med prefix samt fraser. Simplexbenämningarna kan sägas beteckna de enklaste märkena; de flesta av dessa förekommer även i särskilda konstellationer, som får ett modifierande tillägg i benämningen, och i märkeskombinationer vars benämningar ofta utgörs av en kombination av de aktuella märkenas benämningar. Om vi först ser på simplexbenämningarna (tabell 1), så är 11 av denna typ. Fem är substantiv, *biti*, *bragð*, *fjöður*, *lögg* och *stig*, medan sex har en form som i *Íslensk orðabók* i de flesta fall uppges vara particip. Jag återkommer till ordklassstillhörigheten och kallar tills vidare dessa former adjektiviska former. De märken som betecknas med en simplexbenämning kan sägas vara ett slags grundmärken, och de flesta av dem återkommer som sagt i kombinationer med en egen benämning.

biti	hamrað	lögg	stýft
bragð	hvatt	sneitt	sýlt
fjöður	laufað	stig	

Tabell 1. *Benämningar i simplexform*

Nästa grupp, sammansättningarna, innehåller 23 enheter (tabell 2). De flesta är sammansatta av ett substantiv och ett adjektiviskt led. I dessa sammansättningar förekommer några av simplexbenämningarna, antingen som för- eller efterled. Där återfinns bl.a. *biti* i *hófbiti*, *fjöður* i *hangfjöður* och *stýft* i *blaðstýft*. Men där återfinns också de grundläggande morfemen i *fjöður* och *stýft* i formen *fjaðrað* respektive *stúf-* i sammansättningarna *oddfjaðrað* och *stúfrifað*. Jämfört med de märken simplexbenämningarna betecknar är märkena bakom de sammansatta benämningarna antingen en kombination av två märken, som *sneiðhamrað*,

blaðrifað	geirsýlt	heilrifað	sneiðrifað
blaðstýft	hamarrifað	hófbiti	stúfrifað
boðbildur	hangfjöður	hvatrifað	stýfthálftaf
geirskorið	hálftaf	miðhlutað	sýlhamrað
geirstúfrifað	heilgeirað	oddfjaðrað	vaglrifað
geirstýft	heilhamrað	sneiðhamrað	

Tabell 2. *Sammansatta benämningar*

eller ett grundmärke applicerat eller upprepat på ett speciellt sätt, som *hangfjödur* och *oddfjaðrað*. Förutom att de element som kan fungera som simplexbenämningar används i sammansättningarna byggs systemet ut genom andra element som fungerar som förled och/eller efterled, t.ex. *blað-*, *geir-/geirað* och *-rifað*. Förhållandet mellan benämningen *heilrifað* och märket *rifað* är dock något annorlunda då förleden *heil-* anger att märket *rifað* skärs in i en annars hel öronspets, vilket är samma förhållande som för märket *sýlt* utan att det i det fallet framgår av benämningen.

alheilt	gagnhófbitað	tvíhangfjaðrað	tvísýlt
andfjaðrað	gagnlaggað	tvínumið	þrífjaðrað
gagnbitað	gagnstigað	tvírifað	þristigað
gagnfjaðrað	tvíbitað	tvístigað	þrísýlt
gagnhangfjaðrað	tvífjaðrað	tvístýft	

Tabell 3. *Prefigerade benämningar*

Den tredje ordbildningskategorin, benämningar bildade med prefix, innehåller 19 enheter (tabell 3). Prefixbenämningarna bildar ett ännu mer genomfört morfologiskt mönster än sammansättningarna. I *Íslensk orðabók* klassificeras 14 av de 19 orden som particip, två som adjektiv och tre saknas. I den prefigerade kategorin återfinns vissa semantiska morfem som överensstämmer med de substantiviska benämningarna i simplexform. De kan också uppträda som sista led i sammansättningarna, där de behåller sin substantiviska form. Som prefixavledning får de emellertid adjektivisk form. Sålunda finner vi *bitað* i *gagnbitað*; jfr *biti*, *hófbiti*. Efterlederna i denna grupp är huvudsakligen systeminterna och de allra flesta känns igen från simplexgruppen. Prefixen däremot är snarare allmänspråkliga och de anger antingen var eller hur ofta ett och samma märke har placerats på örat. Ett undantag är *alheilt*, som betyder att örat är intakt.

Den fjärde och sista typen av benämningar utgörs av fraser. Denna grupp innehåller 10 enheter (tabell 4). Fraserna har alla samma form, *x í y*, där *x* har en adjektivisk form medan formen på *y* varierar.

miðhlutað í stúf	sýlt í hálf taf	tvírifað í stúf
sneitt í hálf taf	sýlt í stúf	tvísýlt í stúf
stúfrifað í hálf taf	tvírifað í heilt	
sýlt í blaðstýft	tvírifað í sneitt	

Tabell 4. *Fraser*

De olika elementen, som ensamma eller i kombination med andra utgör den totala uppsättningen benämningar, är olika frekventa inom systemet. Vi finner dels element som endast förekommer en gång, till exempel *bragð*, *boðbildur*, förleden *odd-* i *oddfjaðrað* och efterleden *-numið* i *tvínumið*. De oftast förekommande elementen i benämningarna är formparet *fjödur/fjaðrað* samt *rifað*. Dessa förekommer i nio benämningar var.

Det som framför allt kännetecknar den morfologiska strukturen hos öronmärkenas benämningar är den frekventa förekomsten av adjektiviska former. Som redan har framgått har några av komponenterna en adjektivisk form med en substantivisk alternativform, t.ex. *hamrað* — *hamar*, andra förekommer endast som adjektiviska former, t.ex. *rifað*, medan ytterligare några förutom den adjektiviska formen även har en stamvariant i de sammansatta

benämningarna, t.ex. *stýft* — *stúf*. Att den adjektiviska formen är så dominerande kan antas bero på en implicit syftning på ordet *eyra*. Även om de adjektiviska formerna dominerar kraftigt i systemet, förekommer i några grundläggande fall substantiviska simplexord: *biti*, *bragð*, *fjöður*, *lögg*, *stig*. I samtliga dessa fall måste märkets relativa placering på örat anges. Märkena appliceras på örats kant, antingen baktill eller framtill, och benämningarna preciseras med *framan* eller *aftan*. Märkena *hamrað*, *hvatt* etc., som har adjektivisk form, kan däremot bara placeras på ett sätt på örat och de behöver därför inte preciseras med ett platsangivande adverb. Benämningen får adjektivisk neutrumform för att kongruera med det underliggande objektet *eyra*.

Trots den till synes enhetliga morfologiska strukturen i detta lexikaliska delsystem finns det vissa skillnader i hur de olika märkesbenämningarna är bildade. Som redan nämnts anges i *Íslensk orðabók* många av de former som här har kallats adjektiviska som particip, och många av dem behandlas under respektive verb. I vissa fall förefaller detta också vara riktigt. Således är *hvatt* uppenbarligen preteritumparticipet av *hvetja* och *numið* preteritumparticip av *nema*. För formparet *stig* — *stigað* kan man möjligen tänka sig verbet **stiga* = *gera stig* eller *marka stig*. Denna betydelse finns emellertid inte manifesterad som finit verb, men vilken talare som helst av modern isländska kan med hjälp av produktiva morfologiska regler skapa den mellanliggande formen **stiga*. För vissa adjektiviska former kan det vara svårt att avgöra om de formellt skall klassificeras som ett adjektiv avlett av ett substantiv som kan påvisas i språket eller en participform av ett tänkt verb. Sålunda är det inte lätt att bestämma hur ”ordbildningsparadigmet” för formparet *stúfur* — *stýft* ser ut. Skall man räkna dit också verbet *stýfa* och se *stýft* som particip av det, eller skall man se *stýft* som ett adjektiv direkt avlett av substantivet *stúfur*? Just i detta fall tycks båda analyserna kunna vara rimliga. I andra fall kan semantiska argument tala för att den adjektiviska formen skall uppfattas som adjektiv och inte particip, t.ex. *fjöður* — *fjaðrað*. Det finita verbet *fjaðra* förekommer i språket men det finns ingen överensstämmelse mellan verbets betydelse ’fjädra’ och betydelsen hos benämningens adjektiviska form ’likna en fjäder’. Dessutom är verbet *fjaðra* intransitivt. Det kan då konstateras att de former som här har kallats adjektivformer eller adjektiviska former och som i *Íslensk orðabók* för det mesta klassificeras som particip kan vara bildade på olika sätt. Dels kan de vara rena particip, som *hvatt*, och dels rena adjektiv, som *hangfjaðrað*. Behandlingen av dessa adjektivistiska former i *Íslensk orðabók* visar i viss mån bristande konsekvens.

Vid en genomgång av de enheter som utgör element i märkesbenämningarna förekommer dels enheter ur lexikonets centrala delar, som exempelvis *hálf*, *af* och *tvi-*, och dels enheter som i någon mån kan betraktas som strikt begränsade till denna lexikaliska undergrupp. Enheter av den senare typen är exempelvis *sýlt* och *boðbildur*. Även om det finns en morfologisk koppling till ord i allmänspråket har dock många av dem en så specialiserad användning att de inte längre självklart låter sig härledas semantiskt från sin allmänspråkliga motsvarighet, och de har blivit i stort sett betydelselösa, som t.ex. *sýlt*. Andra enheter har dock utvecklats i motsatt riktning och fått en distinktiv funktion som den allmänspråkliga motsvarigheten saknar. Prefixen *and-* och *gagn-* är i allmänspråket i det närmaste synonyma, ’(e)mot’, men inom märkesbenämningarna är dessa prefix ingalunda utbytbara utan klart åtskilda och sinsemellan diskriminerande. Sålunda har *gagn-* behållit den gemensamma kärnbetydelsen ’(e)mot’ och används i alla benämningar där samma märke placeras mitt emot varandra på örats båda kanter, medan *and-* endast används i benämningen *andfjaðrað*,

där märket *fjöður* har applicerats två gånger på samma kant med spetsarna ställda mot varandra. I stort sett kan de enheter som är begränsade till detta lexikaliska delsystem sägas spegla någon av variablerna hur man skär, som exempelvis *sneitt* och *skorið*, hur det märkta örat ser ut, som exempelvis *stýft*, *hvatt* och *fjaðrad*, och möjligen hur den bortskurna biten ser ut, som *biti*. En närmare beskrivning av betydelsen hos de enskilda benämningarnas allmänspråkliga motsvarigheter finns hos Østberg (1927:174 ff.), där också de färöiska och norska märkesbenämningarna redovisas.

Jag har här gett en summarisk beskrivning av några egenskaper hos ett lexikaliskt delsystem i det isländska ordförrådet — en beskrivning som naturligtvis hade kunnat göras mera ingående och precis. Detta moment lämnas emellertid därhän, och i det följande diskuteras istället denna ordgrupps lexikografiska relevans.

Det här aktuella lexikaliska delsystemet består av ett antal isländska uttryck som uttömmande ger besked om hur fåröron kan vara skurna, i syfte att entydigt ange ägare till enskilda djur. Det rör sig om en grupp uttryck som vid sidan av denna specifika funktion inte spelar någon roll i dagens isländska ordförråd. Inom ramen för denna funktion bildar de emellertid ett system, där visserligen den enskilda enheten i sig knappast heller betyder något, det är endast som en del av ett system den blir viktig. På så sätt kan detta — och liknande — delsystem tjäna som en påminnelse om vad som gäller för hela systemet. Precis som i detta system gäller generellt för hela ordförrådet att dess enheter får sin fulla betydelse endast i förhållande till andra enheter i ordförrådet. I det lexikaliska systemet låter sig enheterna egentligen inte fullt ut behandlas i isolering. Snarare är det den inbördes relationen mellan enheterna och det som skiljer dem från varandra som är av betydelse. Om lexikonet kan man som bekant tillämpa T. S. Eliots kända rader: "Where every word is at home, Taking its place to support the others."

Ett så klart avgränsat delsystem som öronmärkenas benämningar kan — trots sitt beskedliga omfång — sägas åskådliggöra den semantiska stratifiering som Weinreich (1962) ansåg vara utmärkande för lexikonet. Vissa enheter i systemet har knappast någon inherent betydelse utan får sin funktion uteslutande som en enhet i systemet, medan andra har ett mer omfattande och precist semantiskt innehåll. En mindre grupp av uttryck kan ses som mest central, då de andra kan definieras utifrån dessa. Trots de få uttryck som ingår i systemet bildar de ett komplicerat morfo-syntaktiskt och semantiskt system av ömsesidiga relationer. Det kan ge en föreställning om den enorma komplexitet som ordförrådet uppvisar i sin helhet. Vidare är det en ofta återkommande fråga i den lexikografiska debatten vilken plats som skall beredas för olika specialspråk i ett allmänspråkligt lexikon. Ett delsystem som fårmärkenbeteckningarna kan sägas reflektera ett närmast terminologiskt specialspråk. Man kan göra reflexionen att det knappast lönar sig att ta ut några få uttryck ur delsystemet och diskvalificera resten, men några långtgående slutsatser om hur termsystem skall behandlas i allmänhet kan man kanske inte dra.

På de tidigare konferenserna i denna serie har man ägnat ett visst utrymme åt frågan om den encyklopediska informationens plats i allmänspråkliga ordböcker. Att hävda att det vore motiverat att ta med just benämningarna på fårens öronmärken i en ordbok över dagens isländska vore kanske att stödja den tendens till "samlerlidenskab" som enligt Ásta Svavarsdóttir (1994) är typisk för isländsk lexikografi. Hur som helst, så aktualiserar delsystem som detta frågan om lexikografens betydelse för språkutvecklingen. En antikvariskt lagd lexikograf tar dem med om han har gott om plats i sin ordbok — eller bereder plats för dem

på andra ords bekostnad — trots att såväl systemet som dess enskilda delar blir allt mindre relevant för dagens islänningar, i takt med att jordbruket sysselsätter en allt mindre del av befolkningen, och i takt med att andra märksystem ersätter örönmärkena. Den mer deskriptivt lagde lexikografen tar kanske fasta på dessa förhållanden och utelämnar benämningarna helt — vilket i sin tur möjligen bidrar till att de försvinner fortare ur det isländska ordförrådet än de annars hade gjort. Det finns trots allt åtskilliga islänningar fortfarande som i sitt språkliga medvetande reserverar ett litet hörn åt dessa benämningar, även om detaljkunskapen kan vara begränsad. Nu när de lexikaliska databaserna i princip kan rymma ett oändligt ordförråd och den nya tekniken förser lexikografen med kraftfulla hjälpmedel som CD-ROM skulle väl 63 enheter mer eller mindre inte spela någon ekonomisk eller utrymmesmässig roll.

I den lexikografiska period som föregick dataåldern hade för övrigt några av benämningarna en alldeles egen lexikografisk relevans. *Stýft* och *hvatt*, som har fått plats i titeln på detta bidrag, var om inte en central så dock en del av den blyertsbrukande lexikografens vardag, då de något fritt kan översättas med 'trubbigt' och 'vässat'.

Litteratur

- Ásta Svavarsdóttir 1994: Sprogsamfund, sprogpolitik og ordbøger. I: *LexicoNordica* 1, 119–137.
- Chrystal, Judith 1984: *Namn på gotländska fårmärken*. En presentation. Stockholms universitet, Institutionen för nordiska språk. [Dupl.]
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi 1983. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Markaskrá Eyjafjarðarsýslu, Akureyrar, Dalvíkur, Ólafsfjarðar og Siglufjarðar 1988. Útg. Eiríkur Björnsson. Akureyri: Prentverk Odds Björnssonar hf.
- Weinreich, Uriel 1962: Lexicographic definition in descriptive semantics. I: *Problems in lexicography*. 2 uppl. utg. av F. W. Householder and S. Saporta. Bloomington: Indiana University, 25–44.
- Østberg, Kristian 1927: *Norsk bonderet*. Første bind. Av kreaturbrukets rets- og sedvaneregler. Oslo: J. W. Cappelens Forlag.